Георги Бакалов (София)

ХРИСТИЯНСКИ ТРАДИЦИИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ДО ПОКРЪСТВАНЕТО

Едновременната поява на Римската империя и християнството привлича вниманието на редица съвременници от късноантичната епоха. Обясненията за случайност или независимост на двете събития в миналото и днес - не са убедителни. Както пише Джон Робъртс, *„без Рим религиозното откровение от Израел едва ли би се радвало на такъв успех“*. Общата администрация, централизираното управление, пътищата, съобщенията и употребата на двата универсални езика стават предпоставки за разпространението на новото учение от затънтената палестинска провинция до Апенините и Галия. Движението на Христовата проповед следва естествения път на проникване от Израел и Сирия през Мала Азия, Тракия и Елада към центъра на тогавашния свят.

Източните провинции на Римската империя са **между първите** озарени от евангеската проповед. През 51 г. св. апостол Павел проповядва в близост до днешния гр. Кавала в земите на Егейска Тракия. Според гл. 16 и 17 на ***Деяния апостолски*** по същото време проповедта достига до Филипи, Солун и Верия в Южна Македония и Тесалия. По-късни византийски, български и руски източници сочат като проповедник на Словото Божие по днешното Българско Черноморие и Южна Русия и св. апостол Андрей Първозвани.

Наред с евангелизацията върви устройството на християнските общини и първите епископски седалища. Полулегендарните епископи Аристархий и Карий на Солун и Верия са поставени от св. апостол Павел. През I век мрежата на новообразуваните християнски общини се разраства най-напред по брегове на Егейско, Черноморско и Адриатическо море, а след това по долното течение на р. Дунав и накрая - във вътрешността на Мизия, Тракия и Македония. В своята ***„Църковна история“*** Евсевий Кесарийски съобщава, че през II век вече има епископски катедри в Девелт (до днешния град Бургас) и Анхиало. Около времето на първите организирани гонения при императорите Деций Траян (249-251) и Валериан (253-259), християните на Балканския полуостров също дават своите мъченици.

Издаването на Медиоланския едикт през 313 г. е преломен момент в живота на Църквата. Като легална структура, поощрявана от държавата, Църквата придобива възможност за разгръщане на широка пропагандаторска мисия. В резултат на това проповедта на св. Никита Ремисиански (366-414) се увенчава с пълен успех. Към Христа са обърнати гети, скити и дори „*дивото и свирепо*“ тракийско племе беси, обитаващо горното течение на р. Марица и района на днешния гр. Пловдив. Дълго време местните племена се съпротивляват на евангелизацията и упорито отстояват езическата си обрядност, нрави и обичаи. Тъкмо поради това Бл. Иероним (342-420) дава висока оценка на извършеното, тъй като *„звероподобните беси, които някога принасяли в жертва хора, са заменили скърцането на зъби и гнева си със сладката песен за Христа.“* Имайки предвид предимно планинския терен, обитаван от племето беси, можем да предположим проникването на Христовата проповед и в по-достъпните равнини и селища на Тракия, Мизия, Дардания и Дакия.

От края на III и началото на IV век стават известни църковните йерарси на Сердика (дн. София), Филипопол (дн. Пловдив), Найсус (дн. Ниш), Сирмиум (дн. Сремска Митровица), Сингинунум (дн. Белград), Марцианопол (дн. Девня), Одесос (дн. Варна) и много други.

Несъмнено важно място сред тракийските градове заема Сердика, в която император Константин Велики (306-337) поддържа великолепен дворец и дори за известно време обмисля превръщането му в общоимперска столица, преди да спре окончателния си избор на Бюзантион. Регионалното значение на местния епископ се подчертава от проведения в града през 343 г. Сердикийски събор в защита на Никейския символ на вярата. Осъдените ариани-отцепници провеждат свой контра-събор във Филипопол, което задълбочава догматичния спор за Второто лице на св. Троица. В борбата за осъждане на арианството вземат участие епископските седалища в Томи, Адрианопол, Диоклетианопол, Солун, Скупи (дн. Скопие), Пауталия (дн. Кюстендил). Църковните общини в Македония и Илирик проявяват особена активност в отстояване на официалното ортодоксално учение.

Втората половина на IV и V век се оказват особено благоприятни за християнството в Югоизточна Европа, тъй като усилията за разпространение на новото учение са подкрепяни енергично от държавните власти в Източноримската империя.

Балканският и малоазийският хинтерланд на Константинопол са християнизирани изцяло. В Мизия, Дардания, Дакия, Тракия и Македония кипи интензивен църковен живот. С преместването на църковния център от Сирмиум в Солун, местният митрополит, като папски викарий, получава канонични права над източноилирийските църкви. За региона е важно и решението на император Юстиниан Велики (527-565) да възвеличи родния си град (вероятно Ведериана) като **автокефална архиепископия,** наречена „Прима Юстиниана“ (535 г.). Като папски викариат тя има под своя юрисдикция епископите в Средиземна и Крайбрежна Дакия, Превалитания, Дардания, Втора Македония, Горна Мизия и Панония. В целия период на съществуването на Прима Юстиниана до началото на VII в. тя има определено голямо значение за развитието на западнобалканското християнство.

Резултатите от археологически разкопки в споменатите римски провинции, като базилики, баптистериуми, параклиси и манастирски комплекси, говорят за динамичен религиозен живот и разгърната социална дейност на Църквата. В навечерието на Великото преселение на народите, когато на Балканите започват системни нападения на готи, хуни, славяни и българи, църковната мрежа и религиозния живот на полуострова бележат висок ръст на развитие.

Сведения за епархийските центрове на Балканския полуостров през VI - началото на VII век намираме в така наречения ***„Епифаниев списък“,*** в който се споменават пет митрополити с двадесет подведомствени епископи и петнадесет автокефални архиепископии. Съдейки по списъка, имената на епархийските центрове почти напълно се покриват с административните названия на провинциите. Например епархия Европа, начело с митрополит в Хераклея (дн. Ергели) има в свое подчинение пет подведомствени епископи на Панион, Калипол, Херсонес, Кила и Редесто. Първоначално на този митрополит е подчинен и епископа на Константинопол, преди града да се утвърди окончателно като столица на Източната Римска империя. В епархия Тракия с митрополитски център Филипопол се намират в подчинение епископите на Диоклетианопол, Севастопол и Диосопол. Аналогично е положението и в другите провинции-епархии. Тази структура през VII век се променя под въздействието на два фактора - варварската колонизация и темната военно-административна реформа на Ираклеоните.

Религиозният живот и църковната структура значително се променят с масовото настаняване на славяни и българи на полуострова от края на VII век. Всъщност активността на славянската колонизация носи по-ранна дата - от началото на VI век, когато за отбрана на Константинопол е изградена и известната „Анастасиева стена“, наречена метафорично от някои византийски автори „Стената на срама“. Когато отчитаме ефекта на варварската инвазия трябва да имаме предвид основната разлика в славянската колонизация от аналогичното поведение на германците в западната половина на Римската империя. Докато германците действат деструктивно и разрушават имперската система, за да изградят своя германска държавна организация, балканските славяни търсят само земя за заселване и не разрушават заварената структура. В резултат на многократни опустошения от предишния период на готи, хуни и авари, значителна част от вътрешността на полуострова е обезлюдена. Местното романизирано и елинизирано тракийско население се е оттеглило в периферията по крайбрежията на Черно, Егейско и Адриатическо море, където намира убежище и закрила в големите и контролирани от властта крепости. Именно към хиатусите във вътрешността се насочват славяните. Неколкократните опити на част от славянските племена в Македония и Егейска Тракия да овладеят Солун е по-скоро изключение, отколкото практика при колонизацията. В земите, които славяните поселват, византийските власти временно загубват контрол и ги наричат „Склавинии“. Такива има в Мизия, Тракия и Македония, но тези полуавтономни области не се стремят към създаване на самостойни държави.

Новите славянски заселници изповядват **политеистични култове и практики,** свързани с почитането на природата и приордните стихии. Многобройните русалки, самодиви, самовили, вещери и вампири са всъщност обожествени природни стихии, над които господства богът на гърмотевицата Перун, богът на слънцето Сварог, богинята на смъртта Морена, богинята на красотата Лада (Леда) и популярният бог на стадата Волос. Липсата на писмовна традиция и надеждни археологически доказателства прави повечето от предположенията за пантеона на славяните несигурни и ретроспективни по аналогия от по-късни данни. Това обстоятелство се подсилва и от отсъствието на специални храмове за упражняването на култа. Обикновено славяните предпочитали стволовете на вековни дъбове и

брястове, пещери и горски поляни, където на открито изпълнявали жертвени и заклинателни обреди.

Типичната за повечето политеистични религии търпимост спрямо други култове прави възможно религиозното общуване между местното християнизирано тракийско население и славяните-езичници. Само откъслечни данни и спорадични споменавания в наративните източници от по-късно време (например XI-XII век) споменават за редки случаи на нетърпимост от страна на славяните-езичници спрямо християните-траки. Всъщност, повечето от тези случаи са провокирани от политически и управленски причини.

Славяните се оказват отворени за християнската проповед и без особени усилия възприемат религията на местното население. Този процес е толкова по-интензивен поради интеграционната политика на византийското правителство. След като неуспешно опитва разместването и разконцентрирането на славянските етнически масиви, византийското правителство се спира на далеч по-перспективната политика на **приобщаване чрез християнизация.** Тази политика ще стане трайна тенденция през VIII и IX в., когато започва и организираното покръстване на нехристиянските поданици. В края на VII в., малко преди появата на българите, значителна част от тракийските, македонските, илирийските и тесалийските славяни вече са покръстени и приобщени към църквата. Разбира се, в откъснати и труднодостъпни райони, каквото са албанските планини, Родопската област, центъра на Пелопонес и в същинска Рашка Сърбия, езичеството се запазва по-дълго време. Отделни рецидиви се срещат дори през X, XI и XII век.

С оглед на всичко казано, съобщенията за някакви големи разрушения, споменати от някои византийски писмени източници, са силно преувеличени. Съвременните археологически разкопки не потвърждават тезата за насилствено събаряне на храмове и храмови постройки. Напротив, много от тях продължават да функционират по своето предназначение през целия период на VI-IX в. независимо от силно променената етническа обстановка. Западат онези селища, които вследствие на колонизацията били напуснати от местните жители и ненаселени от дошлите славяни. Такъв е например случая с Марцианопол, Томи и други селища от Долна Мизия. Косвено доказателство намираме и в решенията на Трулския събор от 691 г., който постановява, че онези епископи, които желаят и могат да се върнат по катедрите

заети от езичниците, могат да го сторят като запазват и сановете си.

Интеграцията на славяните върви и по други линии. Освен по пътя на битовото общуване, християнизирането им става и чрез служба в армията и администрацията. През VIII век на константинополския патриаршески престол дори седи един славянин - Никита (764-780), което говори за свободния достъп на славяните до най-високите етажи на църковната йерархия. Онези от тях, които искали да се ползват с преимуществата на „ромеи“, трябвало бездруго да приемат християнството като задължително условие за работа и кариера във византийската администрация. Тъй като едно царство, обявило се за „свещенно“, не могло да допусне езичници по отделните нива във властта и обществения живот.

По-различно е състоянието на религиозния живот сред българите. Макар части от тях да се заселили в земите на Мизия и Тракия още в края на V век, голямата колонизация се осъществява от Аспаруховите българи през 80-те години на VII в. По данни на хрониста Теофан и патриарх Никифор първоначално българите се поселват в областта Онгъл (Онглос) на Долнодунавските устия, която правят изходна база за нападения в Мизия. След решителната битка през лятото на 680 г., когато войските на Константин IV Погонат са поголовно разбити, българите се настаняват трайно в Мизия. По същото време част от панонските българи, начело с предводителя им Кубер, се поселват в Керамисийското поле в Македония. Родствената връзка между мизийските и македонски българи е доказана, както и стремежите на двете групи в удобно време да се слеят в една държава. В късното лято на 681 г. Византия подписва мирен договор с българите *„за срам на ромеите“*, както коментира Теофан Изповедник. Така в земите на Мизия, населени от славяни и българи, се създава една качествено нова ситуация, при която Византия има за свой съсед нормално призната от самата нея суверенна държава.

В религиозно отношение **българите са тангристи**. Вярвали в един върховен бог-войн Тангра (Тенгри), когото отъждествявали с небето. Имали специално жреческо съсловие, но функциите на първожрец изпълнявал кана. Принасяли в капищата си кръвни жертви от вълци, по-късно заменени от кучета, а при много специални случаи и коне. Квинтесенцията на тази религия може да се изрази с идеограмата ТанНакРа, което ще рече космическо

единство между Тан (Небе), Нак (Човек) и Ра (Бог). В тази трирема е изразена цялата философия на тангризма и в частност на изповядваната от българите евразийска религия.

Много от езическите обичаи на българите узнаваме от ***„Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“***, изпратени на княз Борис-Михаил през ноември 866 г. Опитът на някои изследователи да представят българите-тангристи като монотеисти не е успешен, тъй като данните за този култ в домашната българска книжнина са крайно оскъдни, а от известното личи, че Тангра е представен като върховен, но не и единствен бог. Със сигурност обаче може да се твърди, че езичеството на българите е повече институционално, отколкото битово, каквото е практикуваното езичество на славяните. Не случайно владетелят се отъждествява с бог Тангра. Така е изобразен канът-бог-герой на Мадарските скали край гр. Шумен. При българите родовите връзки са извънредно силно развити и само общността на родовете представя идеята за народа и неговия владетел, който от векове принадлежи на почти сакрализираната династия Дуло. Така изповядването вярата на дедите се свързва с идеята за държавност и историческа принадлежност към общността, което подсилва ефекта на религията. Това проличава осезаемо по-късно, когато българите са изправени пред решителния избор на своето бъдеще - да се приобщят към християнската европейска общност или да останат при корените на своята етническа идентичност, която би ги обрекла на неминуема изолация.

За времето от 680 до втората четвърт на IX в. няма данни за насилия или гонения над християни в Българското канство. Тази търпимост се проявява както по отношение на славяните езичници и християни, така и по отношение на траките-християни. Вярно е, честите войни с Византия създават у българите впечатлението, че, освен войската и институциите, техен противник е и християнството. Това становище намира израз в един надпис от втората четвърт на IX в. на кан Пресиан, където е записано: *„Който и да дири истината - Бог вижда. И който лъже - Бог вижда. Българите направиха много добрини на християните (византийците), но християните забравиха. Но Бог вижда!“*

Видима нетърпимост спрямо християните проявява едва кан Омуртаг (814-831). В резултат на воденте от баща му кан Крум войни с Византия, в България се намирали хиляди

военнопленици-християни, между които и някой си Кинам. Със своето достойно поведение и проповед той спечелил за Христа престолонаследника Енравота, поради което Омуртаг го лишил от правата над трона. Брат му хан Маламир направил опит да отвърне Енравота от вярата и след като не успял - го осъжда на смърт. Това е първият българин-мъченик за вярата, който влиза в православния календар като светец-мъченик Войн. Проникването на християнството във високите етажи на обществото означава, че то имало не по-малка подръжка сред масата от поданиците. Въпреки това значителна част от тях и особено от средите на българите, запазват привързаността към старите обичаи и вяра. Много от представителите на българската аристокрация отъждествяват своята етническа и културна идентичност именно с почитанието на старите богове.

Около средата на IX век Българското канство е едно от големите и с авторитет държави в средновековна Европа. На северозапад границете му опирали до кралството на източните франки, а на юг граничело с Византия. При наличието на две големи християнски държави езическа България изглеждала като анахронизъм от миналото без видима перспектива за бъдещето. На езическите държави по това време се гледа с недоверие, не се зачита в достатъчна степен техния суверинитет, не се спазват стриктно сключените договори и др. Всичко това е видно за проницателния държавник и опитен дипломат княз Борис (852-889). Той виждал бъдещето на своя народ и държава само като равноправен член в семйството на християнските държави, поради което сметнал, че България трябва да приеме християнството. В 864 г. актът на покръстването бележи ново начало в духовното и културно развитие на България.

* * *

Целта на направения обзор е да покаже наличието на две важни от гледище на религиозната обстановка в средновековна България обстоятелства: <u>първото е</u>, че по нашите земи християнството има почти толкова дълга традиция, колкото и в земите на Близкия изток, където то възниква, и <u>второ</u> - тезата за наложеното отгоре и насилствено въведено християнство е твърде оспорвана. Обратната теза, която дълго време господстваше в българската историография, има подчертано идеологически подтекст, който целеше да представи християнството като нежелана религия, поради което и

възприета повърхностно с дълговековно съхранени рудименти на езическите реликти. Всъщност, обобщените резултати от археологическите разкопки през последните години доказват наличието на една твърде толерантна съвместимост на различните изповедания и масовата християнизация на общественото съзнание след покръстването. Свидетелство за това са не само изобилието от културни постройки, но и писмовната, предимно религиозна традиция, която през X-XI век достига един от върховете в своето средновековно развитие.

Л И Т Е Р А Т У Р А

Ангелов, Б. Страници от историята на старобългарската литература, С., 1974.

Ангелов, Д. Покръстване на българите - причини и последици. - В: *Сб. Православието в България (генетико-историческо осветление), С.,1974.*

Бакалов, Г. Византийската християнизаторска политика спрямо славяните и България. - *Die Slavischen Sprachen. Institut fur Slawistik der Universitet Salzburg Bd.1989.*

Бакалов, Г. Християнството и българите. - В: *Сб. История на Българите. Потребност от нов подход. Преоценки. Ч.II, С.,1998.*

Бешевлиев, В. Вярата на първобългарите. - *ГСУ - ИФФ, т.35,1939.*

Бешевлиев, В. Гръцки и латински извори за вярата на прабългарите. - *ИНЕМ, т.8-9,1929.*

Гюзелев, В. Княз Борис I. С., 1969.

Дуйчев, И. Държава и църква в средновековна България. - В: *Сп. Родина, 2 (1942).*

Иванов, Й. Св. Иван Рилски и неговия манастир. С.,1917.

Киселков, В. Презвитер Козма и неговите творения. С., 1943.

Коев, Т и Г. Бакалов. Въведение в християнството. С., 1992.

Снегаров, И. История на Охридската архиепископия-патрирашия от падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394-1767). т. II, С., 1931.

Събев, Т. Проникване на християнството в България до 865 г. - *ГДА, т.15 (1964).*

Събев, Т. Самостойна народностна църква в средновековна България. С., 1987.

Anastasius Bibliothecarius. Historiae de vitis Romanorum Pontificum. - *Migne, PL, t.CXXVIII.*

Bakalov, G. Bulgaria y byzancio durante la Alta Edad Media. Enfrentamiento y colaboration. *Revista de la Universidad Complutense, Madrid,1988.*

Bakalov, G. La politique culturelle et religieuse de Byzance a l'egard des Slaves balkaniques.- *Harvard Ukrainian Studies. Vol.XII-XIII (1988-1989).*

Boor, C de, Nachtrage zu den Notitiae episcopatum. - *Zeitschrift fur Kirchengeschichte, XII,1890-1891.*

Dvornik, Fr. Les legendes de Constantin et de Methode vues de Byzance,Hattisburg (Mass), 1969.

THE CHRISTIAN TRADITIONS IN THE BULGARIAN LANDS BEFORE THE CONVERSION

Georgi Bakalov (Sofia)

(summary)

This article makes an overview of the main historical and archaeological evidence about Christian traditions in the Bulgarian lands until the mid-9th century. The conclusion is made that religious life and church structure undergoes significant changes after the settlement of Slavs and Bulgarians with their traditional religions. The Slavs are open to the Christian message and are attracted to the new religion as a result of determined Byzantine policy. The Old Bulgarian religion of Tangra is not monotheistic but it is connected with the state organization and in particular with the ruler cult. Thus, for a certain period of time it proves to be an obstacle to the spread of Christianity among Bulgarians. Until the second quarter of the 9th century information is lacking about persecutions and violence toward Christians among the settled population. Visible intolerance toward Christians is shown only during the reign of Khan Omourtag. But the infiltration of the new faith among the Bulgarian aristocracy is a sign of the advanced stage of the process of Christianization. The conversion act of the Bulgarian ruler Boris I is a logical expression of this process.